

13. Ильевич С.В. Очерки истории свеклосахарного производства в Украине: люди, события, факты / С.В. Ильевич ; под ред. Н.В. Роика. – Нежин: ООО «Видавництво «Аспект-Полиграф», 2007. – 236 с.
14. Швайко К. Не забути мені ту зустріч / К. Швайко // Прапор перемоги. – 1988. – 10 берез. 15. ДАВО. – Ф. 1825. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 39.
16. Там само. – Спр. 4. – Арк. 26.
17. Семполовский Л.Л. Селекция сахарной свеклы на Уладово-Люлинецкой опытно-селекционной станции в отношении устойчивости против грибных заболеваний / Л.Л. Семполовский // Свекловодство. Т. 1. Биология, генетика и селекция сахарной свеклы / отв. ред. М.П. Панасюк. – К. : Сельхозгиз УССР, 1940. – С. 872-878.
18. Орловский Н.И. Старейший селекционер нашей страны : (к 90-летию со дня рождения Л.Л. Семполовского) // Бюллетень науч.-техн. информации / под ред. И.Ф. Бузанова. – К., 1958. – Вып. 6. – С. 106-109.
19. Грабарчук К. Поляк Семполовський став видатним українським селекціонером // Вісник. – 2008. – 13 листоп.
20. ДАВО. – Ф. Р2700. – Оп. 6. – Спр. 1685. – Арк. 47.

С.Д. Гальчак

ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ СТОСОВНО ВИКОРИСТАННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ ІЗ ЗАГАРБАНИХ СХІДНИХ ТЕРИТОРІЙ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ

Із здобуттям Україною незалежності після розпаду колишнього СРСР спостерігається підвищений інтерес вітчизняних дослідників до історичної долі «остарбайтерів». Роботи українських дослідників, опубліковані останнім часом, стосуються не лише аналізу розсекреченої джерельної бази дослідження [1], методичних підходів [2], але й розкривають чимало раніше невідомих сторінок насильницького вивезення «східних робітників» до Німеччини, їхнього рабського становища на нацистській каторзі, протидії реалізації планів гітлерівських загарбників з депортації «дармової робочої сили» з боку цивільного населення, радянських партизанів, більшовицько-комсомольського патріотичного антифашистського підпілля, сил національно-визвольного спрямування, боротьби з поневолювачами самих «остарбайтерів» у Третьюму рейху, в рядах європейського руху Опору, труднощі повернення колишніх бранців на Батьківщину [3]. Проте дослідники мало акцентують уваги на політиці німецької окупаційної влади стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни.

У пропонованій статті ставиться за мету ліквідувати існуючу «білу пляму», дослідити еволюцію політики вищого керівництва Третьюму рейху стосовно необхідності використання робочої сили з України, інших загарбаних територій СРСР у мілітаристській економіці нацистської Німеччини, мотивацію прийнятих ним рішень.

Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні робіт з історії Другої світової війни, сприятимуть більш глибокому розумінню проблем ще не до кінця розкритої теми драматичної долі «остарбайтерів».

Гітлерівські загарбники, віроломно напавши на Радянський Союз, найголовнішим завданням вважали його знищення як держави, ліквідацію існуючого в ній суспільно-політичного устрою, тотальне пограбування завойованих територій. Причому економічним питанням вони надавали не меншого значення, аніж військово-політичним. З опублікованого 13 лютого 1941 року відомством оборонної промисловості Німеччини під грифами «Важливо!», «Тільки для офіцерів» документа «Економічні наслідки операції на Сході» [4, №. 738] видно, що загарбники, передусім, мали намір пожитися українським і поволзьким хлібом, середньоазіатською і американською (у вигляді запасів на фабриках) бавовною, середньоросійськими коноплями та льоном, донецьким вугіллям, криворізькою залізною рудою та марганцем, кольськими нефеліном, нікелем, фосфатами, сибірським цинком (на складах у Подольську та Ленінграді), карпатським і північноросійським лісом, бакинською нафтою, родовищами вольфраму, міді, платини, цинку та інших кольорових металів, на яких у Німеччині відчувався помітний дефіцит.

Залучення ж цивільного населення із захоплених територій для робіт у рейху не передбачалось [5, с. 215 – 216]. Це не обумовлювалося жодним словом ні в згаданому вище документі, ні в так званій «Зеленій папці», зокрема, секретній інструкції «Завдання і організація

економіки» [6, арк. 30 – 34] в окупованих східних областях, виданій Верховним командуванням збройних сил Німеччини на початку червня 1941 року, хоч потреба у робочій силі гостро відчувалася ще до розв'язання агресії. Адже різке збільшення чисельності вермахту призвело до істотного скорочення робочих рук у рейху.

Прагнучи не допустити серйозного провалу в економіці, котрій належало забезпечити усі мілітаристські потреби на майбутньому Східному фронті, правителі Німеччини вжили драконівських заходів. Частково ліквідація нестачі працюючих покладалась на використання так званих «сільських помічників» – узаконене відпрацювання в селі протягом року випускників середніх шкіл та гімназій, мобілізації на посівну та жнива навіть учнів молодших класів. Проте основний тягар мав лягти на трудові ресурси окупованих європейських країн. Так до травня 1941 року до рейху було вивезено близько трьох мільйонів іноземних робітників [7, с. 189] Однак у тому ж місяці гітлерівський режим, який готувався напасти на СРСР, мобілізував в армію ще близько двох мільйонів німців, у тому числі 679 тис. робітників галузей промисловості [8, с. 64].

Щоб якось розв'язати цей «гордіїв вузол», ще в серпні 1941 року Верховне командування збройних сил Німеччини, зважаючи на перемоги на Сході, обговорювало питання навіть про розформування майже 50-и дивізій і направлення їх особового складу в рейх для роботи на військових заводах. Щоправда, позитивного рішення так і не було прийнято [9, с. 37].

Комплекс проблем могла зняти тільки перемога, в якій ніхто не сумнівався, або ж відмова від нападу на СРСР, що було уже нереальним. Невипадково за п'ять днів до початку війни міністр пропаганди гітлерівського рейху Йозеф Геббельс записав у своєму щоденнику:

«Ми повинні напасти на Росію (читай: на Радянський Союз. – С. Г.), і для того, щоб вивільнити наших солдатів. Нерозгромлена Росія заставляє нас постійно тримати 150 дивізій, солдати яких терміново потрібні нам для військової економіки... В нас є і сировина, і машини для тримісної роботи, але не вистачає людей...» [10].

Отже, проблема залишалась невирішеною.

Та, незважаючи на це, робочу силу в загарбаних «східних районах» окупанти планували використати лише по завершенні свого збройного нападу. Причому, вона повинна була попрацювати на розвиток і процвітання Третього рейху безпосередньо на місці, і то лише в розмірах, конкретно необхідних для цього [11, арк. 34]. Перевозити ж мільйони «примітивних слов'ян» для їх використання в самій Німеччині вважалося економічно не вигідним та й небезпечним з політичних міркувань, оскільки вони майже поголовно були «заражені» більшовицько-комуністичною ідеологією.

Тому решта «зайвих людей» підлягала фізичному знищенню або ж, будучи насильно витісненою з рідних місць, мала шукати порятунку десь у необжитих суворих сибірських глухоманях – носіям «вищої (арійської) раси» потрібен був життєвий простір! Гітлер навіть не приховував, що для цього доведеться «знищити мільйони неповноцінної раси» [12, s. 130].

Пізніше знищенню підлягала й сама «робоча сила». Викладаючи методологію колонізації загарбаних територій, 24 червня 1940 року Г. Гімmlер писав: «Мільйони німецьких колоністів будуть послані на Схід. Використовуватиметься слов'янська робоча сила, але пізніше вона буде знищена» [13, с. 17].

Звідси нелюдське, звіряче ставлення до військовополонених, поголовне винищення єврейського населення та циган, винятково жорстокий терор на загарбаних територіях; тому зовсім не випадково начальник штабу Верховного командування вермахту генерал-фельдмаршал Кейтель в одному із своїх наказів цинічно проголошував, що «всякий вияв м'якості є злочином», що «військові частини мають право і зобов'язані застосовувати в цій боротьбі будь-які засоби без обмежень також проти жінок і дітей...» [14, с. 298].

Особливо в жахливому становищі опинилися радянські військовополонені, з перших днів війни оголошені Сталіном «зрадниками батьківщини», оскільки згідно з вимогами існуючої на той час юриспруденції їм категорично заборонялося потрапляти в полон. З боку гітлерівців до них було проявлено крайню жорстокість. За підрахунками деяких дослідників, всього в полоні на території СРСР опинилось близько 6,3 млн. солдатів, офіцерів та генералів Червоної армії, з них понад 4 млн. чоловік загинули [15, с. 251].

Проте вже в кінці 1941 року події на фронті розвивалися не за німецьким сценарієм. Патріотизм народів СРСР, мужність червоноармійців на полях битв внесли корінні зміни в плани агресорів. «Бліцкриг», на який так розраховували нацистські генерали, зазнав цілковитого

краху. 10 січня 1942 року директивою А. Гітлера «Озброєння 1942» взагалі офіційно було закріплено перехід від концепції «бліцкригу» до концепції тривалої війни на виснаження [16, с. 78].

Зрозуміло, завойовникам, щоб зберегти стратегічну ініціативу, ліквідувати, врешті, наслідки контрударів, завданих противником на головних оперативних напрямках, передусім, під Москвою, потрібне було термінове поповнення, насамперед, у живій силі – на фронті не могли обійтися без неукомплектованості військ. А тому військовослужбовцями після чергових тотальних мобілізацій ставали все нові й нові недавні німецькі робітники, працівники інших сфер господарського комплексу рейху.

Водночас не могли обходитися без робочої сили, дефіцит якої загрозливо зростав, німецькі монополії та концерни (Мансфельда, Круппа, Цейса, Фліка, Герінга, Маннесмана, Хьоша, Кльокнера, Бюхера, Рехлінга, Феглера та ін.).

«Великі втрати вермахту вже в перші місяці агресивної війни проти СРСР і різко зросли вимоги до військової промисловості надзвичайно швидко загострили становище...» [17, с. 163]. В тому числі з робочою силою. Міністерство озброєнь, наприклад, доповідало вищому керівництву рейху, що для виправлення дисбалансу в робочій силі в тій же військовій промисловості терміново потрібні 800 тис. осіб. Але події на фронті диктували свої умови: саме «...із промисловості... потрібно [було] взяти нові сотні тисяч робітників, щоб бодай якось задовольнити існуючі потреби вермахту...» [18].

Основними постачальниками робочих рук залишалися окуповані західні країни (у Франції, наприклад, навіть була створена служба обов'язкової праці), але погляди економічних органів Третьої імперії не забарилися зупинитися на неосвоєному ще багатстві – робочій силі, котрою були наші співвітчизники, що опинилися на тимчасово захопленій ворогом території, а також радянські військовополонені.

Спершу зацікавленість з боку гітлерівських окупантів була проявлена саме до полонених. Вже в липні – серпні 1941 року керівництво Об'єднаного командування вермахту (ОКВ) розглядало можливість використання їх не тільки в зоні дії наступаючих армій, як практикувалось до цього, але й на роботах у самому рейху.

«Передбачалося замінити французьких військовополонених, які працювали в сільському господарстві рейху, на радянських... а також використовувати останніх на будівельних роботах. У серпні 1941 року було опрацьовано конкретний план використання 100 тисяч в'язнів для будівництва транспортної інфраструктури, в сільському господарстві та в інших галузях. 26 серпня рейхсміністерство праці видало спеціальну директиву щодо трудового визискування військовополонених та направило у війська декілька інструктивних листів, в яких звернуло увагу на необхідність широкого використання праці військовополонених не лише на окупованих територіях, а й безпосередньо в Німеччині» [19, с. 8 – 9].

Щоправда, реалізації цих планів певною мірою перешкоджало керівництво націонал-соціалістичної партії Німеччини, яке побоювалося не стільки можливих диверсій, як негативного ідеологічного впливу на місцеве населення радянських військовополонених, котрі виховувалися в умовах більшовицької пропаганди. Проте економічні потреби примушували його переглядати свою «принципову лінію». Невдовзі після початку війни воно дійшло висновку, що радянських військовополонених «використовувати в принципі можна, але тільки окремими бригадами і лише там, де не буде контакту з місцевим населенням і де шкода від їхньої присутності буде невеликою» [20, с. 38]. У партійному циркулярі, що побачив світ у середині серпня 1941 року, регламентувалась сфера їх можливого застосування: «на торф'яниках, у каменоломнях, соляних рудниках, будівництві доріг і каналів, але ні в якому разі – на шахтах, у сільському господарстві чи на підземних військових заводах» [21, с. 38 – 39].

Після виданих наказів фюрера (від 15 жовтня 1941 року – про умовно можливе використання та від 31 жовтня того ж року – про широке використання військовополонених-червоноармійців на роботах у Німеччині) позиція нацистського партійного керівництва взагалі стала «м'якою». Борман тепер не наполягав так завзято, як раніше, на ідеологічних принципах.

«...31 грудня 1941 року Кейтель, за дорученням А. Гітлера, наказав масово використати працю військовополонених у військовій промисловості рейху. 24 грудня [згадуваний генерал-фельдмаршал] у циркулярі до Е. Коха вимагав якнайшвидше доставити в Німеччину максимальну кількість в'язнів... 3 території України військовополонені масовим потоком

транспортів направлялися до Німеччини. Рейхсміністр України постійно звітував з цього приводу... Загалом з листопада 1941 року до середини грудня в рейх було направлено 325 тис. в'язнів, а в другій половині грудня 1941 р. ще 125 тис. військовополонених, однак працездатними серед них виявилось лише 185 тис. осіб» [22, с. 9].

Вкрай знесилені, виснажені, вони не могли, та й не бажали трудитися ефективно, незважаючи на постійну загрозу смерті, котра нещадно косила їх ряди, повноцінно замінити вибулих на фронт німецьких робітників. Тому досить швидко (а практично одночасно) прийшла черга широкого залучення до примусових робіт цивільного населення – допустити, щоб «пропадало» даремно стільки робочої сили, практичні німці просто не могли. Так у звіті Економічного штабу «Ост» («Схід») при Верховному командуванні збройних сил Німеччини за першу половину вересня 1941 року про це йшлося безпосередньо:

«У зайнятих областях спостерігається помітний надлишок цивільної і військовополоненої робочої сили. Залишаються незадіяними найцінніші можливості. Питання про використання цивільної робочої сили для найважливіших військових завдань у рейху набуває значення її гостроти. Особливо потребують її будівельні підрозділи піхоти, флоту і військово-повітряних сил... Застосування робочої сили диктує і необхідність... спорудження зимових сховищ, а також підготовки транспорту до зими...» [23].

Аналогічні інформації надходили і від створених на окупованих територіях «арбайтсмант» – спеціальних органів з вивчення економічних можливостей того чи іншого регіону, інвентаризації робочої сили, залучення її до робіт, які мали значення для успішного ведення бойових дій.

Та й міністерство окупованих територій Сходу не могло залишатися осторонь. У серпні 1941 року з'явилося розпорядження його керівника А. Розенберга про обов'язкову працю в окупованих східних областях. Посилаючись на параграф восьмий закону про управління на нових загарбаних територіях, підписаний фюрером 17 липня 1941 року, рейхсміністр, зокрема, наказував:

«§ 1

1. Всі жителі зайнятих східних областей віком від 18 до 45 років підлягають, відповідно до їх працездатності, громадській трудовій повинності.

2. Рейхскомісари можуть для певних груп населення трудову повинність обмежити чи розширити...

7. Для євреїв видається окреме розпорядження... [24]

[...] § 4

1. Для запровадження цієї постанови в життя необхідних заходів вживають рейхскомісари.

2. Опір цій постанові і необхідним заходам для запровадження їх у життя буде каратися тюрмою або каторжними роботами...» [25, с. 145].

Запроваджуючи трудову повинність, окупанти намагалися використати «робочу силу» для налагодження функціонування тилової мережі доріг та збирання врожаю сільськогосподарських культур для продовольчих потреб рейху (про це йдеться в численних архівних документах окупаційного періоду):

«Наказ № 51 по Вінницькій обласній управі від 13 жовтня 1941 року.

У зв'язку з військовим часом, шляхи Вінниччини як державного, так і районного, сільського значення знаходяться в дуже поганому стані... А тому наказую:

Попередній закон про трудгужвїдбуток залишається в силі. Тобто кожна доросла людина – чоловіки віком від 18 до 50 років, а жінки віком від 18 до 45 років – повинні відробити 6 днів по ремонту шляхів. Так само і тяглова худоба повинна відробити 6 днів на цих же роботах...

Голова Вінницької обласної управи Бернард» [26, арк. 49].

«7 листопада 1941 р.

Незважаючи на всі можливості, що були до цього часу для повного закінчення збирання врожаю цукрових буряків та картоплі, окремі громадяни ще до цього часу не закінчили копання цукрових буряків (Могилівка, Михайлівка, Воробіївка й інші), чим керівники сіл та земельних громад і громадяни стали на шлях явного саботажу збирання врожаю.

Наказую: 1. З сьогоднішнього дня оголосити в тих громадах, де не закінчили збирання цукрових буряків і картоплі, загальну трудову мобілізацію всього населення, яке проживає на території цих громад...

Дунаєвецький окружний комісар Еггерс» [27].

«Поліційний суд військового часу, який засідав 8 листопада 1941 р. в Шепетівці, присудив 13 осіб до смертної кари через розстріл за

...2. Відмовлення від праці та заклик інших до відмовлення від праці...

Вирок в цей же день виконано» [28].

Розпорядження А. Розенберга мало широкомасштабні наслідки: воно слугувало офіційною підставою не лише для формування системи примусової праці, але й для масового вигнання (у зовсім близькому майбутньому) цивільного населення на примусові роботи в Німеччину.

Про вивезення «робітників зі Сходу» як про практично вирішену справу в нацистському рейху заговорили наприкінці вересня 1941 року. Гітлерівці не могли лише остаточно визначитись у питанні: чи охоплювати цими заходами всю окуповану територію, чи обмежитися лише областями, які увійшли до складу Радянського Союзу в 1939 – 1940 роках, населення яких вважалося більш політично благонадійним? Перемогла перша точка зору. Проте, із певним застереженням, яке висловив рейхсміністр праці доктор М. Тімм. Він погоджувався з можливістю вивезення робочої сили з окупованих територій в принципі, проте був прихильником «пробних партій», що дозволило б «нагромадити відповідний досвід» [29, с. 39].

Значно рішучішим виявився начальник військово-економічної групи німецьких армій «Центр» генерал Вейганг. 10 жовтня того ж року він висловив своє переконання, що «тільки відправлення в Німеччину кількох мільйонів відбірних російських (читай: радянських. С. Г.) робітників за рахунок невичерпних резервів працездатних, здорових і сильних людей в окупованих областях... допоможе вирішити проблему... катастрофічної нестачі робочих рук у Німеччині» [30, арк. 584 – 585].

Окрім чоловіків, Вейганг пропонував відправити за Одер ще й сотні тисяч здорових і сильних молодих дівчат у віці 18 – 25 років, яких можна було б використати як домашніх робітниць [31, с. 65]. Окрім того, діючи на підставі директиви А. Розенберга про обов'язкову працю в окупованих східних областях, він навіть видав вказівку про прискорення відправки в Німеччину російських, українських, білоруських та інших робітників і селян.

Восени 1941 року органи трудової повинності почали створювати, зокрема, на території рейхскомісаріату «Україна», так звані вербувальні комісії. На перших порах їх цікавили лише кваліфіковані робітники (зокрема, з Донбасу) для роботи на шахтах та підприємствах Рурського басейну, в деяких інших галузях господарства. Однак невдовзі нацистське керівництво утвердилось в думці, що «російська» робоча сила може бути використана в господарстві нової імперії значно ширше.

Вирішальною у цьому плані стала нарада, що відбулася 7 листопада 1941 р. в Берліні. Виступаючи на ній, надзвичайний уповноважений із здійснення так званого 4-річного плану загарбання східних територій рейхсмаршал Г. Герінг розпорядився вважати питання використання робочих рук зі Сходу в самому рейху остаточно вирішеним: «Російські робітники довели свою працездатність під час будівництва гігантської російської промисловості, тому ця працездатність має бути використана в ім'я імперії...» [32, с. 523].

Крім того, рейхсмаршал резюмував: «Кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою і довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни».

Робітники зі Сходу мали використовуватися на найважчих роботах у промисловості, шляховому будівництві й сільському господарстві рейху, а поводження з ними – нічим не відрізнятися від поводження з радянськими військовополоненими [33, с. 18].

З того часу господарський штаб «Схід» розглядав доставку робочої сили в рейх як головне завдання [34, с. 182]. Це положення, зокрема, було зафіксоване в розпорядженні № 42006/41 від 4 грудня 1941 р., підписаному тим же рейхсмаршалом.

В іншому документі (розпорядженні начальника військового управління господарського штабу «Схід» Рахнера про використання в господарстві Німеччини робочої сили з окупованих східних областей) наголошувалося, що головним завданням господарської адміністрації та апарату із використання робочої сили на Сході є «...заповнення в найближчі місяці втрат у господарстві, що виникли в зв'язку з призовом в армію осіб молодшого призовного віку, через поголовне вербування російської робочої сили. Це є вирішальним для війни і тому має бути виконане!» [35, с. 180].

Наприкінці жовтня 1941 року керівництво рейху зробило спробу централізації керівництва робочою силою. Саме тоді вермахт, рейхсміністерство озброєнь та боеприпасів і рейхс-міністерство праці були визначені відповідальними за використання праці радянських громадян.

7 листопада 1941 року директивою Герінга організація праці робочої сили з СРСР покладалась на ділову групу трудового використання під керівництвом міністеральдиректора Мансфельда, якого Герінг особисто призначив організаційним керівником, а з початку 1942 року – уповноваженим з використання робочої сили. Завдання Мансфельда полягало в тому, щоб доставити у рейх якнайбільшу кількість радянських робітників.

10 січня 1942 року Г. Герінг знову підкреслив зростаюче значення необхідності вирішення даного питання у зв'язку з остаточним провалом нацистської стратегії блискавичної війни.

Масовий же набір цивільної робочої сили на Сході почався після появи нового циркуляра А. Розеберга, датованого 6 березнем 1942 року. У ньому безапеляційно вимагалось направити до Німеччини 627 тис. «східних робітників». За уточненням рейхсмаршала Г. Герінга, з рейхскомісаріату «Україна» мало прибути 237 тис. робітників і 290 тис. сільськогосподарських працівників [36, с. 230]. Тобто 84 відсотки від запланованої кількості. Набір робітників зі Сходу планувалось проводити на добровільних засадах, але якщо визначена цифра не була б досягнута, він мав здійснюватись насильно [37].

Формально з цього часу, а фактично з перших днів встановлення нацистського окупаційного режиму, населення України стало об'єктом насильницької експлуатації. Керівництво рейху до останнього дня окупації розглядало його як потенційний резервуар робочої сили.

Починаючи з весни 1942 року, переміщення робочої сили зі Сходу у Німеччину стрімко зростало. Процес переходив, так би мовити, на практичну основу. Щоб надати йому ще більшої спрямованості та розвитку, оптимально відлагодити організаційні структури й механізми депортації та у зв'язку з провалом місії Мансфельда, 21 березня 1942 року декретом А. Гітлера було створено спеціальний державний орган – «Імперське бюро із використання робочої сили» на чолі з недавнім гауляйтером Тюрінгії Ф. Заукелем, якого призначили Генеральним уповноваженим по праці; котрий наділявся надзвичайними повноваженнями і в політичному плані підпорядковувався безпосередньо фюреру, що надавало йому особливої ваги.

Через місяць, 20 квітня, цей високопоставлений чиновник обнародував програму [38], в якій фактично формулювалась загальна політика нацистської Німеччини з питання використання, як рабів, населення окупованих районів СРСР.

«Метою цієї нової гігантської мобілізації робочої сили, – писав Ф. Заукель, – є використання всіх дуже багатих та великих джерел, які ми завоювали і здобули боротьбою наших збройних сил під командуванням Адольфа Гітлера, для озброєння армій... Сировина, родючі землі на підкорених територіях і їх ресурси робочої сили повинні бути використані повністю і найдобросовіснішим чином в ім'я Німеччини та її союзників... Повне використання всіх військовополонених, як і використання гігантської кількості нових іноземних робітників – чоловіків і жінок, стало беззастережною необхідністю для вирішення питання про мобілізацію робочої сили у цій війні...» [39, с. 268]

Перед відомством Ф. Заукеля тоді ж ставилося завдання: до 24 липня 1942 року направити в рейх 1,6 млн. іноземних робітників...

І потяглися на захід поїзди з бранцями. Самих мешканців України за роки окупації було вивезено до Німеччини майже 2,5 млн. чоловік...

Отже:

- політика німецької окупаційної влади стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни не була чіткою і зазнала змін залежно від становища на фронті;

- розпочинаючи війну проти СРСР, гітлерівці вважали найголовнішим завданням знищення його як держави, ліквідацію існуючого в ній суспільно-політичного устрою, тотальне пограбування. Потім загарбані території планувалось колонізувати німецькими переселенцями, а частину місцевого населення – використати як рабів для обслуговування колоністів. Решту ж «неповноцінної раси» – знищити. Пізніше ліквідації підлягала й відпрацьована «робоча сила». Про депортацію цивільного населення для використання його праці у військовій економіці рейху не йшлося;

- потреба у терміновій депортації робочої сили з окупованих районів колишнього Радянського Союзу як джерело покриття катастрофічного дефіциту робочих рук у Третьюму рейху стала одним із наслідків провалу гітлерівського плану «бліцкригу» на Східному фронті;

- головною базою постачання робочої сили визначалася Україна;

- плануючи депортацію мільйонів українців з окупованих територій до Німеччини, гітлерівці хотіли варварською експлуатацією підірвати сили народу, ослабити боротьбу окупованого населення, забезпечити німецьких капіталістів робочими руками і цим зацікавити їх у підтриманні військової програми керівництва рейху.

У плані подальшого дослідження теми цікавим є аналіз планів та реальної політики стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій румунської окупаційної адміністрації – сателіта нацистської Німеччини у Другій світовій війні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1 Меляков А. П. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941 – 1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 132 – 145; Ковальський М., Ченцов В. «Фільтраційні справи» – невідоме джерело державних архівів // Архіви України. – 1993. - № 1 – 3. – С. 35 – 44; Ковальський М. Ченцов В. Полинний присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ – 1995. - № 1 / 2. – С. 60 – 68; Чиркова В. Листи оstarбайтерів як приклад документів особового походження // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 1: Архів і особа. – К., 1999. – С. 153 – 158; Пастушенко Т. В. Остарбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. – К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – Вип. 28. – С. 99 – 115.
- 2 Боряк Г., Маковська Н. Населення України за часів нацистської окупації (1941 – 1944): роздуми про актуалізацію джерельної бази архівів // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 299 – 318; Меляков А. В. Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Серія «Історія». – Вип. 32. – 2000. – С. 232 – 239; Меляков А. В. Листи українців-остарбайтерів: різновиди, зміст, класифікація // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2000. - № 1. – С. 220 – 233; Меляков А. В. Про можливості застосування табличного методу обробки листів українських «остарбайтерів» (за матеріалами ДАХО) // Вісник СНУ. - № 10 (44). – 2001. – С. 135 – 141; Гринченко Г. Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших оstarбайтеров // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 52 – 58.
- 3 Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2004. – 344 с.; Гальчак С. Д. Депортації населення Поділля до Німеччини в роки Другої світової війни // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 23 – 34; Гальчак С. Д. Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації «остарбайтерів»-подолян у нацистському рейху // Студії з архівної справи і документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 148 – 150; Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 49 с.; Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 15. – С. 185 – 190; Пастушенко Т. В. Примусове вивезення робочої сили з Броварського району до нацистської Німеччини // Літописна скарбниця: нариси з історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України). Укл. І. Доцин. – Бровари: Водограй / Броварська минувшина. – Кн. 2. – С. 147 – 159.
- 4 Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (Федеральний військовий архів, м. Фрайбург). – RW 19. – Nr. 738.
- 5 Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941 – 1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории: Пер. с нем. – Воениздат СССР, 1974. – С. 215 – 216.
- 6 Державний архів Російської Федерації (далі: ДАРФ), ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 30 – 34.
- 7 Промышленность Германии в период войны 1939 – 1945 гг.: Пер. с нем. – М., 1956. – С. 189.
- 8 Загорюлько М., Юденков А. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Экономика, 1974. – С. 64.
- 9 Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – С. 37.

- 10 Там само.
- 11 ДАРФ, Ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 34.
- 12 Rausching H. Gespräche mit Hitler. – Zürich; New York, 1960. – S. 130.
- 13 Косик М. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 17.
- 14 Історія Української РСР. – У 8 т. / Академія наук Української РСР. Інститут історії. Інститут археології. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 - 1945) / Редколегія тому: В.І.Клоков – відповід. ред., М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 298.
- 15 Король В. Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 251.
- 16 Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 78.
- 17 Мюллер Н. Вермахт и оккупация... – С. 163.
- 18 Там само.
- 19 Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 8 – 9.
- 20 Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 38.
- 21 Там само; – С. 38 – 39.
- 22 Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 9.
- 23 Bundesarchiv – Militärarchiv, Freiburg. – RW 31 / 32.
- 24 Обов'язкова трудова повинність для євреїв поширювалась на осіб обох статей від 14 до 60 років.
- 25 Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – С. 145.
- 26 Державний архів Вінницької області, ф. 2271, оп. 1, спр. 1, арк. 49.
- 27 Дунаєвські вісті. – 1941. – 9 листопада.
- 28 Нове життя (м. Старокостянтинів). – 1941. – 15 листопада.
- 29 Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 39.
- 30 Російський державний військовий архів (далі: РДВА), Ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 584 – 585.
- 31 Загорюлько М., Юденков К. Крах плана «Ольденбург». – С. 65.
- 32 Нюрнбергский процесс: Сб. материалов. – В 8-и т. – Т. 4. – М., 1990. – С. 523.
- 33 Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 18.
- 34 Мюллер Н. Вермахт и оккупация... – С. 182.
- 35 Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.) / Сост. Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: Под общей ред. Е. А. Болтина и Г.А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – С. 180.
- 36 Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – С. 230.
- 37 International Military Tribunal. - Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. – 580. – PS. - Nürnberg, 1946.
- 38 Всього відомо чотири так звані «Програми Заукеля». Перша почалась у квітні 1942 і закінчилась приблизно у серпні того ж року. Друга тривала з вересня 1942 року по січень 1943 р. Третя і четверта розраховувались на рік і припадали відповідно на 1943 та 1944 роки.
- 39 Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.). – М., 1965. – С. 268.

Ю.А. Зінько, В.В. Кононенко

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ В СРСР НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1944-1945 РР.)

Національна політика радянської влади наприкінці війни та в повоєнний період сталінського тоталітаризму мала подвійний характер: з одного боку, розширення прав національних республік, з іншого. – навальний ідеологічний наступ сталінізму, який був зупинений лише смертю Й.В.Сталіна.

Автори у своїй статті ставлять за мету проаналізувати правові аспекти регулювання національного життя в СРСР у вузький, проте насичений політичними подіями період (1944-1945 років) та зосередити свою увагу саме на нормативно-правовій базі національної політики радянської влади даного часу.

Принципи внутрішньої політики радянської влади детально визначені у працях В. Барана, В. Даниленка, О. Бажана, С. Кульчицького [1]. Питання національної політики досліджували В. Наулко, Л. Нагорна, Т. Рудницька та інші науковці [2]. Правовим аспектам національної політики зазначеного періоду присвячені праці Л. Рябошапка [4] та М. Шитюка [5].